

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1875 ΣΤΗ ΒΟΣΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ*

Θα ήταν υπερβολή να δεχθούμε σήμερα την άποψη ότι η ελληνική κοινή γνώμη έμεινε σχεδόν αδιάφορη, ή, κατά την έκφραση του Γάλλου πρεσβευτή στην Αθήνα Joseph-Jules marquis de Gabriac, «ήρεμη στο βάθος και ταραγμένη στην επιφάνεια» απέναντι στην εξέγερση των Έρζεγοβινίων και Βοσνίων κατά το καλοκαίρι του 1875¹. Παλαιές και νέες μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι και το έτος αυτό και το επόμενο (1876), πριν φτάσουμε στην έκρηξη της λαϊκής όργης του 1877-78 έναντι της άψογης ουδετερότητας της κυβερνήσεως, υπήρξαν έντονες εκδηλώσεις συμπαθείας και προθυμίας για συμμετοχή των Ελλήνων στον αγώνα των Σέρβων επαναστατών. Η εξέταση των σχετικών πηγών θα διευκολύνει ασφαλώς τους ιστορικούς της περιόδου να αποκρυσταλλώσουν σαφέστερη αντίληψη για τα γεγονότα της μεγάλης εκείνης κρίσεως του Ανατολικού Ζητήματος.

1. Συγκεκριμένα, δεν έτυχε να διερευνηθούν ως τώρα οι αντιδράσεις των Κρητικών μόλις πληροφορήθηκαν την επανάσταση στην Έρζεγοβίνη και τη Βοσνία. Οι εκθέσεις του Ρώσου προξένου στην Κρήτη Λαγόφσκι, που διατηρούνται στα αρχεία του Υπουργείου Έξωτερικών της Ρωσίας, αν μελετηθούν σε όλη τους την έκταση, θα προσφέρουν, νομίζω, αποκαλυπτικές ειδήσεις. Αυτό τουλάχιστο φαίνεται από τη σύντομη μελέτη της V. N. Kondrat'eva². Έτσι βεβαιωνόμαστε για τις ακόλουθες καταστάσεις που διαμορφώθηκαν στην Κρήτη το καλοκαίρι του 1875:

α) Ο κυβερνήτης του νησιού Σαμίχ πασάς δεν ενέκρινε την αποστολή από την Κρήτη τριών τουρκικών ταγμάτων στην επαναστατημένη Έρζεγοβίνη, όπως ζητούσε η Ύψηλη Πύλη, γιατί φοβόταν μήπως διαταραχθεί η τάξη από τη μείωση στρατιωτικών δυνάμεων³.

*Ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο διεθνές συνέδριο για τα εκατό χρόνια από την έκρηξη της επαναστάσεως στη Βοσνία και στην Έρζεγοβίνη, και γενικά για την Ανατολική Κρίση των ετών 1875-1878 (Σαράγεβο, 1-3 Οκτωβρίου 1975). Το κείμενο της ανακοίνωσης στα γαλλικά θα συμπεριληφθεί στα πρακτικά του Συνεδρίου.

1. Édouard Driault-Michel Lhéritier, Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, τ. 3, Paris 1925, σ. 388-389.

2. V. N. Kondrat'eva, Iz istorii nacional'no-osvoboditel'noj bor'by na Krite, «Učenyje Zapiski Instituta Slavanovedenija», τ. 30 (1966), σ. 131-135 (ό τόμος αφιερωμένος στο Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie Južnyh Slavjan).

3. Έ.ά., σ. 131.

β) Οί κάτοικοι τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1875 ἀνυπομονοῦν, κινοῦνται, πιέζουν τὸν Ἑλληνα πρόξενο Λογοθέτη, στέλλουν ἐπιστολὴ στὸν πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδος, ἐκφράζοντας τὴ θλίψη τους γιατί ἡ κυβέρνησις «βλέπει χωρὶς θέρμη τὰ γεγονότα στὴ Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη καὶ δὲν σκέφτεται τὴν ἀνυπομονησίαν τῶν Κρητικῶν στὴν παρούσα εὐνοϊκὴ ἐποχὴ»· σχεδιάζουν ἀκόμη νὰ στείλουν στὶς ἐπαναστατημένους περιοχὰς 300 ἔθελοντές¹.

γ) Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπετάνιοι τῆς Κρήτης ἀπηύθουναν στὶς 5 Σεπτεμβρίου 1875, ἀπὸ τὸν Ψηλορείτη (Ἴδη), συγκινητικὸ καὶ ἐγκάρδιο γράμμα πρὸς τὰ «ἀγαπημένα τους ἀδέλφια» τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ οἱ Κρητὲς πολεμιστὲς ἀποκρούουν τὴν κατηγορίαν ἑνὸς μέρους τοῦ σλαβικοῦ τύπου γιὰ ἀδιαφορίαν πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν Σλάβων, τονίζουν ὅτι δὲν ξεχνοῦν τὴ βοήθειάν τους καὶ παραμένουν εὐγνώμονες γιὰ τὴν συμβολὴν τους στὴν Κρητικὴ ἐπανάστασι· διαβεβαιώνουν, τέλος, ὅτι, μόλις ἡ Σερβία καὶ τὸ Μαυροβούνιο μποῦν στὸν πόλεμο, θὰ ἀκουστοῦν καὶ τὰ δικά τους ντουφέκια στὰ αἵματοβαμμένα βουνά².

δ) Στὸν Κρητικὸ λαὸ οἱ ἐπιτυχίαι τῶν Ἑρζεγοβινίων προκαλοῦν εὐχάριστες ἐντυπώσεις (Νοέμβριος 1875), ἐνῶ ὄπλα καὶ πολεμοφόδια φθάνουν στὸ νησί καὶ οἱ ἐλπίδες νὰ μετουσιωθῇ ἡ συμπάθεια σὲ ἐπαναστατικὸ ξέσπασμα, καθὼς περνᾷ ὁ καιρὸς, πολλαπλασιάζονται. Κατὰ τὸ 1876 μάλιστα οἱ Κρητικοὶ σὲ διάφορες περιφέρειαι δίνουν μέσα σὲ ἐνθουσιώδεις τελετὰς τὸν ἀδελφικὸ ὄρκο καὶ ὀπλίζονται. Φτάνουν στὸ σημεῖο ἀκόμη ὀπλαρχηγοὶ νὰ δηλώσουν ἀπερίφραστα, τὸ ἐπόμενο ἔτος (1877), ὅτι δὲν χρειάζονται τίς ἀποφάσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ μόνοι τους θὰ φροντίσουν τὸν ἑαυτὸ τους³.

Ἡ ἐπανάστασι στὴν Κρήτη ὀλοκληρῶνεται πραγματικὰ μέσα στὸ 1878⁴.

1. Kondrat'eva, ἔ.ἀ., σ. 132.

2. Ἐ.ἀ., σ. 135, ὅπου παρατίθεται τὸ ἔγγραφο σὲ μετάφρασι στὰ ρωσικά. Τὸ πρωτότυπο κείμενο τῆς ἐπιστολῆς, κατὰ τὴ συγγραφέαν (σ. 135 σημ. 30), σώζεται στὰ ἑλληνικά καὶ στὰ γαλλικά.

3. Ἐ.ἀ., σ. 133, 134. Πρβλ. τὴ φήμη ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴν Εὐρώπην τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1875 ὅτι κατὰ τὴν ἐπικείμενη ἀνοιξὴ οἱ Κρητικοὶ θὰ κινηθοῦν: νότα τοῦ Andrassy τῆς 30 Δεκεμβρίου 1875 στὸν τόμ. *Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques, Affaires d' Orient. 1875-1876-1877*, Paris 1877, σ. 69.

4. Μ. Γ. Παρλαμά, Πρωτόκολλον τοῦ Γενικοῦ ἀρχηγείου τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878, «Κρητικὰ Χρονικά», τ. 8 (1954), σ. 171-203. Μετὰ τίς τελευταίας ἐρευνες γιὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία (πρβλ. Ἰ. Σ. Νοτάρη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1966, καὶ Εὐαγγέλου Κωφοῦ, Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878, Θεσσαλονίκη 1969) ἐπιβάλλεται ἡ ἐξέτασις παρόμοιων κινήματων καὶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὰς ἀλύτρωτες περιοχὰς καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ σύνθεσις ἐπειτα ὄλων τῶν γεγονότων μὲ τὴν

Τότε ὅμως τὰ ἀποτελέσματα ὄχι μόνο γιὰ τὴ μεγαλόνησο, ἀλλὰ και γιὰ ὀλόκληρο τὸν ἑλληνισμό, ὑπῆρξαν μηδαμινά.

Ὅφείλουμε ὥστόσο νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴν ἠθική, ἔστω, συμπαράσταση τῶν Κρητικῶν πρὸς τοὺς Βοσνίους και Ἑρζεγοβινίους, ὄχι μόνο γιὰτι παρέμενε ὡς τώρα παραγνωρισμένη, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: Χάρη στὴ μεγάλη Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866, ἡ Τουρκία βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση, ἀπέναντι στοὺς Σέρβους, ὥστε τελικὰ ὑποχρεώθηκε, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1867, νὰ ἀποσύρη τίς φρουρές της ἀπὸ τίς σερβικὲς πόλεις τοῦ Βελιγρὰδίου, τοῦ Σαμπάτς, τοῦ Σμεντέρεβο και τοῦ Φετισλάμ. Τὸ μεγάλο αὐτὸ κέρδος τῆς Σερβίας ἀναγνωρίστηκε ἀμέσως ὅτι ὀφειλόταν στίς θυσίες τῶν Κρητικῶν¹. Ἔτσι, λίγα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1875, προβλήθηκαν συχνὰ ἐπιφυλάξεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη ὡς πρὸς τὴ χρησιμότητα τῆς συνεργασίας μὲ τοὺς Σέρβους, μιὰ πού οἱ τελευταῖοι ἐβγαίνουν κερδισμένοι². Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ θὰ προσπαθήση μάταια νὰ τὴ διαλύση ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης³, ὁ ὁποῖος και θὰ μᾶς ἀπασχολήση πιδ κάτω. Και ὅμως οἱ Κρητικοί, πού μὲ τὸν ἀγῶνα τους βοήθησαν τοὺς Σέρβους στὰ 1867, χωρὶς νὰ αἰσθάνονται καμιά πικρία, πρῶτοι αὐτοὶ ἐξεδήλωσαν και μὲ λόγια και μὲ πράξεις τὴ συμπαθεία τους πρὸς τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Βοσνίας και τῆς Ἑρζεγοβίνης. Και ἂν ἡ συμμετοχὴ τους δὲν ὑπῆρξε ἔντονη, τὴν αἰτία τὴ βρίσκουμε στὰ λόγια, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ πρωθυπουργὸς Κουμουνδοῦρος ἀπευθυνόταν στοὺς ξένους πρεσβευτὲς στὴν Ἀθήνα, τὸ 1876: «Σὲ μᾶς τὸ χρωστᾶτε, τὸ ὅτι δὲν παρατηρήθηκε ἐξέγερση στὴν Κρήτη»⁴. Εἶναι βέβαια γνωστὸ μὲ ποιο τρόπο ξόφλησαν οἱ Μεγάλες Δυνάμεις τὸ χρέος αὐτὸ στὴν Ἑλλάδα.

2. Και στὴν Κύπρο ἐπίσης φαίνεται πὼς παρατηρήθηκαν κινήσεις τῶν χριστιανῶν. Οἱ ἐνδείξεις δὲν εἶναι πλήρεις. Ἡ ἀξιοπιστία τους ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ. Ὁ Λαγόφσκι συγκεκριμένα, κατὰ τὸ 1876, ἀναφέρεται σὲ Κυπρίους ἀρχηγούς πού μὲ τὴ φλογερὴ φαντασία τους ἀναμένουν καλύτερευση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τους μετὰ τὴ διακοίνωση Andrassy⁵. Δὲν θὰ ἦταν τολμηρὸ, πιστεύω, νὰ συνδυασθῆ ἡ πληροφορία αὐτὴ μὲ τὴ μαρτυρία (14 Δεκεμβρίου 1875) τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Jean-François-Guillaume comte de Bourgoing σχετικὰ μὲ αἵματηρὸ

ἀμοιβαία ἐξάρτησή τους και μέσα πάντα στὸν βαλκανικὸ χῶρο. Ἀξιόλογη προσπάθεια ὡς πρὸς τὸν τομέα αὐτὸν καταβάλλεται στὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ E n a n g e l o s K o f o s, *Greece and the Eastern Crisis 1875-1878* (ἔκδ. IMXA ἀριθ. 148), Thessaloniki 1975.

1. D. D j o r d j e v i ć, Ἱστορία τῆς Σερβίας. 1800-1918, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 160-161.

2. Ἑ.ἀ., σ. 189-190.

3. Λ ε ω νίδας Α. Β ού λ γ α ρ η, Ἀποκαλυφθῆτω ἀλήθεια, Ἀθήνησι 1878, σ. 76-77.

4. D r i a u l t - L h é r i t i e r, ἔ.ἀ., σ. 392.

5. K o n d r a t ' e v a, ἔ.ἀ., σ. 133.

γεγονός στην Κύπρο εξ αιτίας του μουσουλμανικού φανατισμού¹. Είναι σαφές ότι η επανάσταση των δύο σερβικών περιοχών προκάλεσε και στους χριστιανούς και στους Τούρκους του νησιού έκνευρισμό και άναζωπύρωση του φανατισμού.

3. Στην ελληνική πρωτεύουσα παίζεται το διπλωματικό παιχνίδι των Μεγάλων Δυνάμεων εις βάρος μιᾶς ἄβουλης κυβερνήσεως, ἡ ὁποία πότε με τὸν Α. Κουμουνδοῦρο καὶ πότε με τὸν Ε. Δεληγεώργη ἐκπροσωπεῖ τὴ ρωσικὴ ἢ τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ, ἀντίστοιχα. Ἄλλὰ ὁ τσάρος ὑποσχόταν στὴν Ἑλλάδα λιγότερα ἀπ' ὅσα ἡ Ἀγγλία πὸν δὲν ὑποσχόταν τίποτε². Ἡ ἀπάντησι τοῦ Κουμουνδοῦρου στὴν πρόσκλησι τοῦ ἡγεμόνα τῆς Σερβίας Μιλάνο γιὰ στρατιωτικὴ συνεργασία ὑπῆρξε ἀρνητικὴ. Στὸ τηλεγράφημα τῆς 11/23 Φεβρουαρίου 1876 ὁ ἴδιος ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ὑπογράμμισε περισσότερο τὸ ἐδάφιο πὸν ἀναφερόταν στὴν ἐλλιπέστατη στρατιωτικὴ παρασκευὴ τῆς Ἑλλάδος³. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἐπίσημη δικαιολογία τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία καὶ τονίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κρίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς ἦταν ἀπαρασκευασμένος γιὰ πόλεμο.

Τὴν κατάστασι αὐτὴ κατακρίνει καυστικότερα ὁ γνωστὸς συγγραφέας καὶ ὀξυδερκὴς πολιτικὸς σχολιαστὴς Ἑμμανουὴλ Ροῖδης. Σὲ ἄρθρο πὸν δημοσίευσε στὴ σατιρικὴ ἐφημερίδα «Ἀσμοδαῖος» τῆς 10 Αὐγούστου 1875 ἐπαινεῖ τὴ Σερβία καὶ τὰ ἄλλα βαλκανικὰ κράτη γιὰ τὸν ἀξιόμαχο καὶ ἄρτια ἐξοπλισμένο στρατό τους, ἐνῶ τονίζει τὸ ἀποδιοργανωτικὸ σύστημα τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς χώρας του.

Οἱ διαπιστώσεις του δὲν βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, καθὼς ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ: «Ἐξ ὅλων τῶν κατοικούντων ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας διπόδων ὁ Ἕλληνας στρατιώτης εἶναι τὸ ὀλιγαρκέστερον, καὶ ἐν τούτοις τὸ δαπανηρότερον· ἀρκεῖται μὲν εἰς ἄρτον καὶ ἐλαίαν, ἀλλ' ἵνα διοικηθῆ ἔχει, φαίνεται, ἀνάγκην στρατηγῶν, ταγματάρχων, λοχαγῶν, ἀνθυπασπιστῶν, λοχιῶν καὶ δεκανέων δεκαπλασιῶν τῶν ἀλλαχοῦ· ἡ δὲ ἀπαραίτητος αὐτῆ ἀνάγκη του καταδικάζει ἡμᾶς νὰ μὴ ἔχωμεν στρατόν!».

Καὶ ὑπενθυμίζει μὲ προφητικὴ δραματικότητα πὸς ὅταν ἡ πυρκαϊὰ ἀπλωθῆ στὰ Βαλκάνια, τότε στοὺς 30.000 μαχητὲς τοῦ Μαυροβουνίου, στοὺς 100.000 τῆς Σερβίας, στοὺς διπλάσιους τῆς Ρουμανίας, στὰ χαλύβδινα τηλεβόλα τοῦ Κρούπ, στὰ ὀπισθογεμῆ ὄπλα κ.λ., οἱ Ἕλληνες θὰ ἔχουν νὰ προσθέσουν μόνο τὶς εὐχὲς τῆς καρδίας τους, τὰ ἄρθρα τῶν διακοσιῶν ἐφημερίδων

1. Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques, ἔ.α., σ. 41. Παρόμοιο γεγονός μνημονεύει ὁ συντάκτης τοῦ ἔγγρ., ὅτι συνέβη καὶ στὸ Μοναστήριον.

2. Driault-Lhéritier, ἔ.α., σ. 403.

3. Ἐ.α., σ. 385.

τους, τὰ επιχειρήματα τῶν χιλίων δικηγόρων τους και τὰ ψηφίσματα ἀγνώστου ἀριθμοῦ συλλόγων τους¹.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Ροῖδη, γραμμένο λίγες μέρες μετὰ τὴν ἐξέγερση τῆς Έρζεγοβίνης και τῆς Βοσνίας, ἀποτελεῖ ἓνα ἠχηρὸ ράπισμα στὸ πρόσωπο τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως γιὰ τὴ φιλοτουρκικὴ τῆς πολιτικὴ και ἀποδεικνύει ἀναντίρρητα τοὺς πόθους τῆς κοινῆς γνώμης γιὰ μιὰ διαβαλκανικὴ συμμαχία ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ. Στὸν «Έσμοδαῖο» ἐπίσης θὰ ἐπανέλθη ὁ Ροῖδης και τὸ ἐπόμενο ἔτος, μετὰ τρία ἄρθρα, τῆς 2, 9 και 23 Μαΐου 1876, γιὰ νὰ κατηγορήσῃ τὶς ἀδικαιολόγητες στρατιωτικὲς ἐλλείψεις τῆς Έλλάδος, τὴν κατασπατάληση τοῦ δημόσιου χρήματος και τὴν φιλοτουρκικὴ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως². Γιὰ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ πολὺ εὐγλωττὴ εἶναι ἡ παράσταση ποὺ παραθέτει στὸ φύλλο ὑπ' ἀριθμ. 68 τοῦ «Έσμοδαίου» (2.5.1876): ἡ Έλλάδα ἀπευθύνεται στήν Τουρκία μετὰ τὰ ἐξῆς λόγια: «ἀφοῦ χορτάσουν αὐτοὶ οἱ ἄρματοῦμένοι Έφιάλτες (και ἐννοεῖ τὶς τρεῖς μορφὲς μετὰ τὰ ὀνόματα Σερβία, Μαυροβούνιο, Έρζεγοβίνη ποὺ διακρίνονται σὲ δεύτερο πλάνο), δόσε μου ἓνα βαξίσι κ' ἐμένα ποὺ ἔχω τόσα χρόνια νὰ ταράξω τὸ γλυκὸ σου ὄνειρο» (βλ. εἰκ. 1). Οἱ πολεμικὲς προετοιμασίες ποὺ ἀναλαμβάνει ἡ κυβέρνηση στὰ 1876 εἶναι τόσο ἀτροφικὲς, ὥστε κανένα δὲν πείθουν ὅτι ὑπάρχει πρόθεση γιὰ πόλεμο. Γι' αὐτὸ και ἐπιγραμματικὰ ἔγραφε ὁ «Έσμοδαῖος»: «Έθῆσις τῆς Έλλάδος εἶναι ἀπαράλλακτος ὡς ἀνθρώπου θέλοντος νὰ ριφθῆ εἰς τὴν θάλασσαν και μὴ ἔχοντος μίαν σφάντικαν ἴνα μεταβῆ εἰς Πειραιᾶ»³. Αὐτὸ βέβαια θυμίζει τὴν πασίγνωστη ἐκείνη φράση τοῦ συγγραφέα τῆς «Πάπισσας Έωάννας», σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ἡ Έλλάδα κατὰ τὸ 1875-1878 εἶχε καταστήσει σὰν τὸν παραλυτικὸ ποὺ καταλάβαινε πολὺ καλὰ ὅτι, γιὰ νὰ σωθῆ, ἔπρεπε νὰ τρέξῃ⁴. Γενικὰ ἡ θέση τοῦ Ροῖδῆ ἀντικοπτριζεῖ, ἀρχικὰ τουλάχιστο, τὴν ὑπερήφανη και ἀξιοπρεπὴ διάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ποὺ ἀγνοεῖ τὰ παρασκηνιακὰ πλέγματα τῆς διπλωματίας, νὰ συμμετάσχῃ στὸν ἀγὼνα τῶν βορείων γειτόνων του.

4. Έπις ἀξιοπρόσεκτη περίπτωση ποὺ ἐκφράζει τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς διαβαλκανικῆς συνεργασίας εἶναι ὁ Λεωνίδας Βούλγαρης. Πρόκειται γιὰ μιὰ προσωπικότητα μετὰ πλούσια ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα και σημαντικὲς ἰκανότητες. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ γνωστὸ βιβλίο του ποὺ ἐξέδωσε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1878, ὁ Βούλγαρης διετέλεσε βουλευτὴς, ἀλλὰ κυρίως ἀφιέ-

1. Ὁλόκληρο τὸ ἄρθρο ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 29 φύλλο τοῦ «Έσμοδαίου» στοῦ Έ μ μ α ν ο υ ἢ λ Ρ ο ῖ δ ο υ, Έργα, τ. 7, ἐπιμελεῖα Δ. Πετροκόκκινου και Α. Ἀνδρεάδου, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 27-30.

2. Έφημ. «Έσμοδαῖος» ἀριθμ. 68 (2.5.1876), 69 (9.5.1876), 71 (23.5.1876).

3. Έφημ. «Έσμοδαῖος» ἀριθμ. 73 (6.6.1876).

4. Έ μ μ. Ρ ο ῖ δ ο υ, ἔ.ἀ., σ. 92 (ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἄρθρο τοῦ Ροῖδῆ «Έγεννηθῆτω φῶς» ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ 1878).

ΕΑΔ. Ἐφ' ὅσον χορτάσων αὐτοὶ οἱ ἀρματωμένοι Ἑβραῖοι, δός μοι ἓνα βαζάκι κ' ἕλμα που ἔγωγ τέσα χρόνια καὶ παράξω τὸ γλυκὸ σου ὄνειρο.

Εἰκ. 1

(«Ἀσμοδαῖος» ἀριθμ. φύλλου 68, 2.5.1876)

ρωσε όλες του τις δυνάμεις για την εκδίωξη του Όθωνα και για να οργανώσει και να κατευθύνει κινήματα από το ελεύθερο ελληνικό κράτος ανάμεσα στους αλύτρωτους Έλληνες. Ύπεσθηριζε με θέρμη και τόλμη τη ρωσική πολιτική στα Βαλκάνια και θεωρούσε απαραίτητη τη συμμαχία της Ελλάδος με τους σλαβικούς λαούς¹. Η θέση του αυτή τον έφερε αντιμέτωπο με την αγγλική πολιτική και του χάρισε την άδικη φήμη ότι είναι «όργανον Σλαβικών»². Το άποκορύφωμα των προσπαθειών του για μιá παμβαλκανική ένω-

1. Α. Α. Β ο ύ λ γ α ρ η, 'Αποκαλυφθήτω αλήθεια, σ. 13-56 (κατάκριση της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα), 57-70 (επαινος ρωσικής πολιτικής και βαλκανικής συνεργασίας) και passim. Για τον Βούλγαρη μάς λείπει μία μονογραφία. Βιβλιογραφικές και αρχαιακές ένδειξεις γι' αυτόν βλ. στού Ι ω ά ν ν ο υ Σ. Ν ο τ ά ρ η, 'Ανέκδοτα έγγραφα, σ. 38 σημ. 1, 239 σημ. 2, 312 σημ. 2, 315, 320.—Ε. Κ ω φ ο ύ, 'Η επανάσταση της Μακεδονίας, σ. 7, 16-18, 24, 26-27, 31-32, 79 σημ. 1, 88.—D o m n a D o n t a s, Greece and the Great Powers 1863-1875, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 170, 173.—Ε. Κ ο f ο s, Greece and the Eastern Crisis, σ. 50 σημ. 1, 51-52, 64-66, 67, 68, 97, 98, 106-107, 114, 148, 180. Βλ. και επόμ. σημ.

2. 'Ο Β ο ύ λ γ α ρ η ς, έ.ά., σ. 90, 103, με κανένα τρόπο δεν δέχεται ένα τέτοιο χαρακτηρισμό. Από τις σελίδες του βιβλίου του διαφαίνεται ό ένθερμος πατριωτισμός του και ή πίστη του στην ελληνική Μεγάλη Ίδέα. Για την πραγματοποίησή της βέβαια, αντίθετα από άλλους, θεωρούσε αναγκαία τη συμμαχία με το σλαβικό στοιχείο. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι ό Βούλγαρης πρέπει να θεωρηθή στη σκέψη και στις διαθέσεις Βούλγαρος. Πρόσφατη έρευνα του Ν. Τοδογον άποδεικνύει ότι ό πατέρας του Λεωνίδα, ό 'Αναστάσιος Βούλγαρης, ήταν από το Πιάνετς της Βουλγαρίας και ότι ό ίδιος ό Λεωνίδας με μία πολύ εγκάρδια και φιλική επιστολή του προς τον Βούλγαρο άγωνιστή Παναγιώτη Ηίτον άναφέρει ότι καταγόταν από τη Βουλγαρία: βλ. Ν i k o l a j T o d o γ ο ν, Pismo na L. Vulgaris do P. Ηίτον, «Istoričeski Pregled» τ. 23, τεύχ. 1, 1967, σ. 98-101 (όπου και πανομοιότυπο μέρος της επιστολής του Βούλγαρη, στα ελληνικά, από 'Αθήνα, 20 Ίουλίου 1870). Περίληψη του άρθρου βλ. στο Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας (έκδ. Ίδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου), έτος Ε', τεύχ. 16, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 23-25, από τον Α. Ι. Θ(αβώρη). Για τη δραστηριότητα του Α. Βούλγαρη στις διαβαλκανικές επαφές ιδίως κατά το 1876 βλ. επίσης Ν. T o d o γ ο ν, Aprilskoto vāstanie i Grāckata odvestvenost, στον τόμ. Aprilsko vāstanie 1876-1966, Sofija 1966, σ. 151-156. Βλ. μετάφραση της έργασίας αυτής στα ελληνικά από τον Ι ω ά ν ν η Θ. Λ α μ ψ ί δ η στο Δελτίον, έ.ά., σ. 43-55. Για τον πατέρα 'Αναστάσιο Βούλγαρη και τις διεκδικήσεις της οικογένειάς του βλ. τα δύο έγγραφα στού Ν i k o l a j T o d o γ ο ν - V e s e l i n T r a j k o ν, Bālgari Učastnici v borbita za osvoboždenieto na Gārcija 1821-1828, Sofija 1971, σ. 86-89. Είναι φυσικά ύπερβολή να χαρακτηρίσωμε Βούλγαρο τον Βούλγαρη για τους έξής δύο λόγους: α) 'Εφ' όσον ή καταγωγή του είναι από τη Βουλγαρία, τί άποκλείει να προέρχεται από μία από τις πολυάριθμες ελληνικές οικογένειες, πού, όπως είναι γνωστό, ζούσαν στην 'Ανατολική Ρωμυλία και σε άλλα μέρη της σημερινής Βουλγαρίας κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Τα στοιχεία πού προσκομίζει ό Τοδογον ενισχύουν μάλλον παρά εξασθενούν την άποψη για καταγωγή από Έλληνες έγκαταστημένους στη Βουλγαρία. Στο σημείο αυτό άναμφισβήτητα απαιτείται περισσότερη έρευνα. Το επώνυμο έξ άλλου (Βούλγαρης) προήλθε από παρατσούκλι πού διδόταν, ως πριν από λίγα χρόνια άκόμη, στους Έλληνες πού προέρχονταν από την 'Ανατολική Ρωμυλία ή τη λοιπή Βουλγαρία και έγκαθίσταντο στη Νότια Ελλάδα. β) Το ότι ό Α. Βούλγαρης άναφέρει (στο γράμμα του προς τον Ρ. Ηίτον) ότι κατάγεται από τη Βουλγαρία, δεν ση-

ση και την έμπρακτη εφαρμογή του συνθήματός του «ή 'Ανατολή δια τής 'Ανατολής κατά του κοινού δυνάστου και κατακτητού 'Οσμάνου»¹ παρατηρείται στα κρίσιμα χρόνια 1875-1878. Διατηρεί πυκνή άλληλογραφία και συνάπτει στενές φιλίες με Σέρβους αξιωματούχους². Χάρη σε δικές του ένέργειες καταρτίζεται «'Εθνική 'Επιτροπή» στις 18 'Απριλίου 1876, στην όποία πρόεδρος όρίζεται ο ύποστράτηγος Σκαρλάτος Σουτσος και συμμετέχουν ως μέλη οί 'Αρτ. Μίχος, συνταγματάρχης, 'Αριστοτ. Βαλαωρίτης, Πέτρος Α. Μαυρομιχάλης, Χρ. Βυζάντιος, Θ. Κολοκοτρώνης, συνταγματάρχης, Α. Μεταξάς, ο ίδιος ο Βούλγαρης και ο Α. Μήτσας. 'Η προκήρυξη που συνέταξε ή 'Επιτροπή αυτή, άπευθυνόμενη στους 'Ελληνες, αναφέρεται άμεσα στους επαναστάτες 'Ερζεγοβινίους, τους όποιους δέν διακρίνει από τους Κρητικούς, τους Ρουμελιώτες, τους Δωδεκανησίους και τους άλλους 'Ελληνες, γιατί πολεμοϋν για την έλευθερία και τά «άστικά τους δικαιώματα» εναντίον τής όθωμανικής δυναστείας. «Οί τραυματίαι του πολέμου», συνεχίζει ή προκήρυξη, «τά όρφανά και αί χήραι των πολεμιστών επικαλούνται την άρωγήν πάσης εδαισθήτου έλληνικής καρδιάς ένταϋθα τε και άλλαχοϋ. 'Η 'Ελλάς βαρυσυλοϋσα ήκουσε την θρηνώδη και λιγυράν των 'Ερζεγοβινίων φωνήν, διότι είναι ή φωνή παρθένου θρηνούσης τον πατέρα της, είναι ή φωνή συζύγου κλαιούσης τον άνδρα της, είναι ή φωνή οίκογενείας άπορφα-

μαίνει ότι έχει και έθνική βουλγαρική συνείδηση. Δέν γράφει ότι είναι Βούλγαρος. 'Όπως σωστά άλλωστε παρατηρεί ο Τοδορον, Pismo, έ.ά., σ. 98, ο Λεωνίδας υπενθυμίζει την καταγωγή του από τη Βουλγαρία, για να εξασφαλίση περισσότερη έμπιστοσύνη από τον Βούλγαρο αποδέκτη τής έπιστολής του και να τον πείση για τό ιδεολογικό επαναστατικό του πρόγραμμα. 'Από τά ως τώρα στοιχεία και ιδίως από τό περιεχόμενο του βιβλίου του, ο Λ. Βούλγαρης έμφανίζεται σαν 'Ελληνας έθνικιστής και γενικά σαν μία δυναμική προσωπικότητα που γνωρίζει καλά τον βαλκανικό χώρο, πρόσωπα και πράγματα, και άποτελεί προδρομική μορφή ως προς τη συνεργασία τής 'Ελλάδος με τους Σλάβους γείτονές της, όπως θα εκδηλωθή, άργότερα, στους βαλκανικούς πολέμους του 1912-13.

1. Β ο ύ λ γ α ρ η, 'Αποκαλυφθήτω αλήθεια, σ. 93. Δέν ήταν μόνο ο Βούλγαρης θιασώτης τής ιδέας αυτής. Και ο γνωστός δημοσιογράφος Θωμάς Πασχίδης ύποστήριζε, στην άρχή τουλάχιστο, με μεγάλο ζήλο την παμβαλκανική συνεργασία ή τή συγκρότηση μιās 'Ανατολικής 'Ομοσπονδίας που θα έξουδετέρωνε όχι μόνο τους Τούρκους, αλλά και τους έχθρους από Βορρά και Δύση. Με την έκρηξη τής επαναστάσεως στην 'Ερζεγοβίνη ένδιαφέρθηκε ένεργητικά. Ταξίδεψε μάλιστα στη Βοσνία και Σερβία σαν άνταποκριτής γαλλικών έφημερίδων. Γρήγορα όμως άλλαξε ιδέες κάτω από την πίεση τής πανσλαβιστικής κινήσεως: βλ. Ι. Μ. Χ α τ ζ η φ ώ τ η, Θ. Α. Πασχίδης (1836-1890), 'Αθήνα 1974, σ. 63, 67, 282-289, 297, 315-316.

2. Β ο ύ λ γ α ρ η, έ.ά., σ. 74 (έπικοινωνία με τον Σέρβο συνταγματάρχη Βέκερ), 83-85 (έπαφές με τον Μίλουτιν Γαράσανιν), 97-109 (έπιστολές από Σέρβους). Για άνέκδοτες έπιστολές του Λ. Βούλγαρη προς Σέρβους έπισήμους βλ. Κ ω φ ο ύ, 'Η επανάσταση τής Μακεδονίας, σ. 16 σημ. 2.

νισθείσης καὶ πενθηφορούσης. Ἡ Ἑλλάς σπεύδει εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ ἱεροῦ τῆς καθήκοντος πρὸς ἀδελφὴν, πρὸς λαὸν ἐλευθερόφρονα»¹.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1876 ὁ Βούλγαρος βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐλληνοσερβικῶν ἐπαφῶν. Ὑποδέχεται στὴν Ἀθήνα καὶ ἐνημερώνει τὸν ἐπίσημο ἀπεσταλμένο τῆς Σερβικῆς κυβερνήσεως Μιλουτὶν Γαράσανιν· μεταδίδει τὶς ἀπόψεις Ἀθηνῶν-Βελιγραδίου στὸν Μιλάνο καὶ τὸν Κουμουνδοῦρο, ὁ ὁποῖος ἀμφιβάλλει ὡς τὴν τελευταία στιγμὴ ἂν ἡ Σερβία κηρύξη τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Τουρκίας. Οἱ ἀμφιταλαντεύσεις τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως, ἂν καὶ προκαλοῦν δυσφορία, δὲν ἐπιφέρουν ψυχρότητα στοὺς Σέρβους. Ὁ Μιλάνο θὰ τονίσῃ ὅτι τὰ σχέδιά του προϋποθέτουν τὴν συμμαχία μὲ τὴν ἀγαπητὴ Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας τὰ συμφέροντα συμβαδίζουν μὲ αὐτὰ τῆς Σερβίας². Στὴ διακήρυξή του μάλιστα πρὸς τοὺς ὑπηκόους του ἀναφέρει ὅτι δὲν εἶναι μόνοι στὸν ἀγῶνα τους, ἀλλὰ ἔχουν συμμάχους τὰ ἀδέλφια τους, τοὺς εὐγενεῖς Ἕλληνες, τοὺς γενναίους ἀπογόνους τῶν Μποτσαραιῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν³.

5. Τελικὰ ἡ Σερβία θὰ κηρύξη τὸν πόλεμο στὶς 30 Ἰουνίου 1876. Ἡ Ἑλλάδα θὰ μείνῃ οὐδέτερη. Ὁ Βούλγαρος θὰ ἀπομονωθῇ, ἀλλὰ θὰ συνεχίσῃ ἀπεγνωσμένα τὶς προσπάθειές του. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ἀρχηγὸς τοῦ ἀνερχόμενου «πέμπτου κόμματος», θὰ σπεύσῃ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν οὐδετερότητα μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ τῆς 2 Ἰουλίου 1876 στὴν ἐφημερίδα «Ὡρα». Ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ πατριωτικοὶ ἀγῶνες τῶν Σλάβων ἔκρουσαν τὴν καρδιά τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ προκάλεσαν τὸ θερμὸ τοῦ ἐνδιαφέρον. Δὲν ὑπάρχει ψυχρότητα ἀνάμεσα στοὺς δύο λαοὺς. Ἡ Ἑλλάδα, ὅμως, οὔτε τὴ δύναμη οὔτε τὸ δικαίωμα ἔχει νὰ προσφέρῃ βοήθεια· εἶναι ἐκτεθειμένη στὴ θάλασσα, ἀπροετοίμαστη στὴ στεριά, καὶ δεσμεύεται ἀπὸ διεθνεῖς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὴν Εὐρώπη. Ἀκόμη καὶ ἡ Ρωσία, ὑπενθυμίζει, ποὺ τρέφει φυσικὴ συμπάθεια στὸν σλαβικὸ ἀγῶνα, γιὰ λόγους δικῆς τῆς ἀσφάλειας, παραμένει ἀμέτοχη. Ἡ οὐδετερότητα ὥστόσο πρὸς τὴν Τουρκία δὲν ἀποτελεῖ δόγμα. Ἡ Ἑλλάδα ὀφείλει νὰ προετοιμασθῇ καὶ νὰ ἐπέμβῃ, ὅταν οἱ καταστάσεις τὸ ἐπιβάλουν⁴.

1. Βούλγαρος, ἔ.ἀ., σ. 86-87. Πρβλ. καὶ Driault-Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, τ. 3, σ. 389, 399.

2. Driault-Lhéritier, ἔ.ἀ., σ. 386.

3. Βούλγαρος, ἔ.ἀ., σ. 123.

4. Βλ. τὸ ἄρθρο στὰ Περὶ Χαρίλαου Τρικούπη Ἀνάλεκτα ἐκ δημοσιευμάτων, τ. 1 (14), ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 689-695. Τελευταία ἀναδημοσίευση βλ. στοῦ Χαρ. Τρικούπη, *Τὶς πταίει;* Ἐπιμέλεια Βασ. Γ. Βανδώρου, Ἀθήνα 1971, σ. 60-65. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἀγόρευση τοῦ Τρικούπη στὴ Βουλὴ τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1876, μὲ τὴν ὁποία προτείνει τὴ γρήγορη στρατιωτικὴ προπαρασκευὴ τῆς χώρας καὶ δέχεται τὴν οὐδετερότητα, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν ἀπραξία: Ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., σ. 705-710.

Πρόκειται βέβαια για μιὰ μετριοπαθή άποψη πού βλέπει τήν ούδετερότητα σάν μέτρο προσωρινό. Έμμεση άπάντηση στή στάση τοῦ Τρικούπη μπορεῖ νά θεωρηθῆ τὸ κύριο ἄρθρο τοῦ Θεοτούμπη (= Έμμ. Ροῖδης) στὸν «Άσμοδαῖο» τῆς 4 Ἰουλίου 1876¹. Ἄφοῦ παραθέσει τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τοῦ παλαιότερου ἄρθρου του τῆς 10 Αὐγούστου 1875, καταφέρεται μὲ δριμύτητα ἐναντίον τῆς ἀδιαφορίας τῆς ἑλληνικῆς βουλῆς, πού ἀσχολεῖται ἐπὶ μῆνες μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς γνησιότητας τῶν ἐκλογῶν², ἐνῶ ἡ ἐπανάσταση τῆς Ἐρζεγοβίνης ἀπλώνει τὴν πυρκαϊὰ στὴ Βαλκανικὴ. Μὲ ψυχρὴ λογικὴ, συνεχίζει ὁ Ροῖδης, ὁ πολιτικὸς κόσμος μετρᾷ τὶς δυνάμεις τῶν σλαβικῶν ἔθνων καὶ ὑπολογίζει τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴ σύγκρουσή τους μὲ τὴν Τουρκία. Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀξιόμαχος στρατὸς δὲν προβάλλεται πιά. Ἄκόμη κι' ἂν ἡ κυβέρνησις διέθετε τέτοιο στρατό, θὰ ἦταν περιττός, γιατί ὅλα τὰ παράλια μέρη τῆς Ἑλλάδος θὰ καταστρέφονταν ἀμέσως ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ναυτικὸ. Μὲ ἀγανάκτηση εἰρωνεύεται τὴ θλιβερὴ εἰκόνα πού παρουσιάζει ἡ χώρα σὲ τόσο κρίσιμες στιγμὲς ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διαχειρίσεως τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν θεμάτων. Παραστατικὸ μάλιστα εἶναι τὸ ὄλοσέλιδο σχεδίασμα πού παραθέτει ἡ ἐφημερίδα αὐτῆ: παριστάνεται ἡ Σερβία νὰ καλῆ σὲ συμμαχία τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ: «ἔχε τὰς εὐχὰς μου. Μὲνω θεατῆς». Στὸ βάθος διακρίνεται ὁ Τοῦρκος μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι (βλ. εἰκ. 2). Ἡ εἰρωνεία εἶναι καταφανής³. Μὲ ὀξὺ ἐπίσης εἰρωνικὸ πνεῦμα ἀντιμετωπίζει ὁ συντάκτης τοῦ «Άσμοδαίου» τὰ μέτρα τῆς κυβερνήσεως γιὰ τὶς πατριωτικὲς ἐνέργειες τοῦ Λ. Βούλγαρη καὶ Γ. Ζηνοπούλου, γενικοῦ γραμματέα τοῦ Ἑπουργείου Ἐσωτερικῶν, τὴ δραστηριότητα στὴν Ἀθήνα τοῦ Τούρκου πρεσβευτῆ Φωτιάδη μπέη καὶ τὶς ὑπερβολὲς τῶν τουρκικῶν πληροφορικῶν δελτίων γιὰ τὶς ἀπώλειες τῶν Σέρβων πολεμιστῶν⁴.

1. Εἶναι γνωστὸ πάντως ὅτι ὁ Ροῖδης ἀνῆκε στὸ «πέμπτο» κόμμα τοῦ Τρικούπη: βλ. Έμμ. Ροῖδου, Ἔργα, τ. 7, ἔ.ἀ., σ. ζ'.

2. Πραγματικὰ ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Ἐφημερίδος τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς» περιοδὸς Ζ', σύνοδος Α', τ. 1 (11.8-6.10.1875), Ἀθῆναι 1875, τ. 2 (7.10-16.12.1875), Ἀθῆναι 1876, τ. 3 (17-23.12.1875), Ἀθῆναι 1876, προκύπτει ὅτι στὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1875 ἡ Βουλὴ δὲν συζήτησε θέμα σχετικὸ μὲ τὴ νέα κατάσταση πού δημιουργοῦσε στὰ Βαλκάνια ἡ ἐξέγερσις τῆς Ἐρζεγοβίνης καὶ τῆς Βοσνίας. Μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ δραστηριότητά τους τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ βουλευτὲς τὸ ἀφιέρωσαν στὸν ἔλεγχο τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων. Σχετικὰ μὲ τὴν πολεμικὴ προετοιμασία συζητήθηκαν μόνο νομοσχέδια ἀναφερόμενα στὴ χορηγία πιστώσεως 500.000 δραχμῶν γιὰ τὴν ἀγορὰ ὀπλῶν «συστήματος Μυλωνᾶ» («Ἐφημερίς», ἔ.ἀ., τ. 2, σ. 254, 378-380, 383, 402-403, καὶ Παράρτημα τῆς Ἐφημερίδος, σ. 208-209) καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀξιωματικῶν ἢ τὴ δύναμη τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς καὶ τοῦ ναυτικοῦ («Ἐφημερίς», ἔ.ἀ., τ. 2, σ. 504-505, 506, 511, 514-515, τ. 3, σ. 51-54). Ὁ Κουμουνοδόχος ἐπίσης στὶς 20 Δεκεμβρίου 1875 πρότεινε στὴ Βουλὴ νομοσχέδιο περὶ στρατολογίας («Ἐφημερίς», ἔ.ἀ., τ. 3, σ. 50, καὶ Παράρτημα, σ. 350-353, 364-376+4 σελίδες χωρὶς ἀρίθμηση).

3. Ἐφημ. «Άσμοδαῖος» ἔτος Β', ἀριθμ. 77, 4 Ἰουλίου 1876.

4. Στὸ ἴδιο φύλλο τῆς ἐφημερίδας (δὲν ὑπάρχει σελιδαρίθμηση). Ἄς σημειωθῆ ὁμως

Σάν χαρακτηριστικό παράδειγμα τής ειρωνικής αὐτῆς διαθέσεως θά ἄξιζε νά παρατεθῆ τὸ ἀκόλουθο «τηλεγράφημα»: «Τηλεγράφημα τοῦ ἐν Βε-

Εἰκ. 2

(«Ἀσμοδαῖος» ἀριθμ. φύλλου 77, 4.7.1876)

ὅτι σέ προγενέστερο φύλλο τοῦ «Ἀσμοδαίου» τὸ ὑπ' ἀριθμ. 75 (20.6.1876) ἐπικρίνεται «ὁ μετερχόμενος τὸ ἐπάγγελμα τῆς μεγάλης ιδέας» Λεωνίδας Βούλγαρης, τοῦ ὁποῖου «τὰ μυστικά τῆς Μεγάλης Ἰδέας τόσο καλῶς φυλάττονται, ὥστε πίπτοντα ἐκ τῶν τρυπημένων θυλακίων του συλλέγονται καθ' ὁδὸν ὑπὸ τοῦ τυχόντος». Ὁ συντάκτης ἐπίσης τῆς ἐφημερίδας ἐπιθυμεῖ νά μάθῃ γιατί ἐστάλη ὁ Γ. Ζηνόπουλος στὴν Κέρκυρα καὶ σέ τί ἀποσκοποῦν τὰ τηλεγραφήματά του πρὸς τὸν Βούλγαρη. Εἶναι γνωστὸ ἐξ ἄλλου ὅτι καὶ ὁ Ζηνόπουλος καὶ ὁ Βούλγαρης κατηγορήθηκαν, χωρὶς ὁμως νά προσκομισθοῦν βέβαιες ἀποδείξεις, ὅτι καταχράσθηκαν χρήματα ποῦ εἶχαν σταλῆ ἀπὸ τοὺς Σέρβους: K o f o s, Greece and the Eastern Crisis, σ. 66 σημ. 4.

λιγραδίω ἡμετέρου ἀνταποκριτοῦ μῖς ἀναγγέλλει ὅτι ἐπειδὴ ἅπαντες οἱ κάτοικοι τῆς Σερβίας δὲν ἐπαρκοῦσιν, ὅπως ἐξοφλήσωσι τοὺς λογαριασμοὺς τῶν κατὰ τὰ τουρκικὰ δελτία φονευθέντων καὶ πληγωθέντων Σέρβων, ἡ Σερβικὴ Κυβέρνησις ἐδανείσθη χιλίους πεντακοσίους Σέρβους τοῦ Αὐστριακοῦ Βανάτου τοῦ Τεμεσβάρ, ὅπως συμπληρώσῃ τὸν ἀπαιτούμενον ἀριθμὸν καὶ μὴ χρεωκοπήσῃ»¹.

6. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1876 ἡ δεινὴ θέσις τῶν Σέρβων προκάλεσε δραστήριες ἐπεμβάσεις ὄχι μόνον τῆς Ρωσίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀγγλίας πρὸς τὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Τὰ γεγονότα καὶ τὰ διπλωματικὰ παρασκήνια εἶναι γνωστά². Δὲν ἔχει ὡς ὅσο ἀξιολογηθῆ μέσα στὸ σύνολο τῶν ἀντιδράσεων τῆς κοινῆς γνώμης τὸ συλλαλητήριον τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ στὶς 19 Σεπτεμβρίου/1 Ὀκτωβρίου 1876. Στὴ λαϊκὴ συνάθροιση ποῦ ἐγίνε στὴν Πνύκα ἔδωσαν μὲ τὴν ἐνεργητικὴ παρουσία τους τεράστιο ἠθικὸ κύρος ὁ πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Παπαδάκης, ὁ γνωστὸς ἱστορικὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ καθηγητῆς Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ὁ ὁποῖος καὶ μίλησε, καθὼς καὶ οἱ καθηγητὲς Ἐμ. Κόκκινος καὶ Ν. Δαμαλᾶς. Παρευρίσκονταν ἐπίσης ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν μὲ δύο μέλη τῆς συνόδου. Οἱ συναθροισθέντες ἐξέδωσαν ψήφισμα, ἀπευθυνόμενον στὴν Εὐρώπη, μὲ τὸ ὁποῖο ἐξέφραζαν τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν πρόνοια νὰ ἀναγνωρισθῆ αὐτονομία στοὺς Βοσνίους, Ἐρζεγεβινίους καὶ Βουλγάρους, καὶ διαμαρτύρονταν γιὰ τὴν παραγνωρίζονταν τὰ ἴκαιοῦματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους³.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (φθινόπωρο τοῦ 1876) μάταια ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις προσπαθεῖ νὰ συμμετάσχῃ στὴ συνδιάσκεψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποῦ ὀργανώθηκε κυρίως μὲ ἀγγλικὴ πρωτοβουλία⁴. Πρόκειται ἀναμφισβήτητα γιὰ ἀδιαφορία, ἂν ὄχι καὶ ταπεινώσις. Οἱ διεκδικήσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν θὰ ἀκουσθοῦν. Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις ἐνδιαφέρονται γιὰ ὅσους ἀνέπτυ-

1. Στὸ φύλλο «συνέχεια τοῦ ἀριθμοῦ 77». Ἡ ρουσφετολογία καὶ ἡ ἀργυρολογία τῶν βουλευτῶν θὰ ὀδηγήσουν τὸν εὐθικτὸ ἐκδότη στὴν προσωρινὴ διακοπὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ἀσμοδαίου» μετὰ τὸ φύλλο ἀριθμ. 78 (11.7.1876). Τὸ ἐπόμενο φύλλο θὰ βγῆ μόλις στὶς 17.8.1880.

2. Βλ. π.χ. A d o l p h e d' A n r i l, *Négociations relatives au traité de Berlin et aux arrangements qui ont suivi 1875-1886*, Paris 1886, σ. 89 κ.έ.—Serge G o r i a i n o v, *La Question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870-1876) d'après les archives russes*, Paris 1948, σ. 61 κ.έ.—M i h a i l o D. S t o j a n o v i ć, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge 1939, σ. 12 κ.έ.—B. H. S u m m e r, *Russia and the Balkans 1870-1880*, London 1962, σ. 137 κ.έ.

3. Ἐπαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου, Ἱστορία τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 552. Πρβλ. καὶ D r i a u l t - L h é r i t i e r, ἔ.ἀ., σ. 400.

4. D r i a u l t - L h é r i t i e r, ἔ.ἀ., σ. 390, 404.

ξαν πολεμική δραστηριότητα, για τούς Σέρβους, τούς Μαυροβουνίους, τούς Βουλγάρους, τούς Βοσνίους, τούς Έρζεγοβινίους. Ο Έλληνας ύπουργός τών Έξωτερικῶν Α. Κοντόσταυλος σπεύδει στις 18/30 Οκτωβρίου 1876 με έκτενείς οδηγίες νά ενημερώση τόν επιτετραμμένο για τις ελληνικές υποθέσεις στο Παρίσι Νικόλαο Π. Δηλιγιάννη. Στο έγγραφο αυτό υπενθυμίζονται οί θυσίες τών Ελλήνων και οί προσπάθειές τους για τήν ειρήνη στα Βαλκάνια, ή οποία θα έδραιωθή μόνον αν τά δίκαια τοῦ αλύτρωτου ελληνισμού αναγνωρισθοῦν σέ ἴση μοίρα με εκείνα τών Σέρβων και Βουλγάρων¹. Αποτέλεσμα τῆς ἐνέργειας αὐτῆς ὑπῆρξε ή ἀποστολή σχετικοῦ ὑπομνήματος ἀπό τόν Γάλλο ὑπουργό τών Έξωτερικῶν δούκα Decazes στους Γάλλους πληρεξουσίους στην Κωνσταντινούπολη (ἀπό Βερσαλίες, 5 Ἰανουαρίου 1877)². Θετικότερες συνέπειες ὅμως δέν ἀκολοίθησαν.

Έτσι ὁ ἀγώνας για τήν ἀπολύτρωση τών Ελλήνων μεταβαλλόταν ἀπό στρατιωτικός σέ διπλωματικό και ὁ τελευταῖος αὐτός εἶναι ἕνας ἀγώνας κατά τόν ὅποιο οί ἀσθενέστεροι μοιραῖα και με βεβαιότητα ὑποχωροῦν, ἀλλά σιγά-σιγά. Η διπλωματική μορφή τούς κάνει τις ἥττες λιγότερο ὀδυνηρές· ναρκώνει ὅμως συνάμα τόν πιθόντα και μαραίνει τόν ὄργανισμό του. Γι' αὐτό και εἶναι πολὺ πιό χειρότερη ἀπό τὸ ἐχθρικό ξίφος³. Η Μεγάλη Ἰδέα ἐξ ἄλλου τῆς Ελλάδος και ή Μεγάλη Ἰδέα τών Σλάβων στα μάτια πολλῶν φαίνονταν διαμετρικά ἀντίθετες. Οί πληγές ἐπειτα ἀπό τήν ἀγγλοαλλική κατοχή τοῦ Πειραιᾶ και τῆς Ἀθήνας τὸ 1854 ἦταν ἀρκετά ναπές. Η ἴδρυση ἐπίσης τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας στα 1870 με τήν ἀμέριστη ὑποστήριξη τῆς Ρωσίας προκαλοῦσε σοβαρές ἀνησυχίες στὸν ελληνισμό. Έβλεπε πὸς τίποτε δέν τόν ἐξασφάλιζε ἀπό τήν ἰσχυρή ναυτική παρουσία στο Αἰγαῖο τῆς Ἀγγλίας και τῆς Τουρκίας. Και ὅμως παρὰ τήν τραγική θέση τῆς χώρας, ὁ ελληνικός λαὸς ἐξεδήλωνε τή συμπάθειά του πρὸς τούς ἀγωνιζομένους Σέρβους και ἀπαιτοῦσε ἄμεση ἐνέργεια. Τὰ στοιχεῖα πὸς συγκεντρώθηκαν στη μελέτη αὐτή τὸ ἐπιβεβαιώνουν κατα τρόπο ἀναντίρρητο.

1. Παρόμοιοι περιεχομένου έγγραφο δημοσιεύθηκε στο *Livre Vert* (ἰταλική ἔκδοση), ὅπως ἀναφέρεται στοῦ S. T. h. L a s c a r i s, *La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin (1875-1881)*, Paris 1924, σ. 43-44. Πρόκειται για ἔκτενή ἀνακοίνωση με χρονολογία 30 Σεπτεμβρίου 1876 πρὸς τις κυβερνήσεις τών Δυνάμεων. Τὸ έγγραφο πὸς χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ βρίσκεται στα *Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France-Mémoires et documents, Fonds divers: Turquie*, τ. 102, φ. 35^r-42^r. Πρβλ. μνεία στοῦ B. G. S p i r i d o n a k i s, *Empire Ottoman. Inventaire des mémoires et documents aux Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France, Thessaloniki* 1973, σ. 277.

2. *Arch. Aff. Étr. France*, ἔ.ἀ., τ. 102, φ. 341^r-345^r. Μνεία στοῦ S p i r i d o n a k i s, ἔ.ἀ., σ. 280. Τὸ *Mémoire* (στοῦ φ. 342^r-345^r) μπορεῖ νά τὸ βρῆ κανεὶς ἐκδεδομένο στοῦ L a s c a r i s, ἔ.ἀ., σ. 52 σημ. 1. Δέν ἀναφέρεται ὅμως οὔτε χρονολογία τοῦ ὑπομνήματος οὔτε ἀρχεῖακή ἐνδειξη ἀπ' ὅπου ὁ ἐκδότης ἀντλεῖ.

3. Έμμ. Ρ ο ῖ ῑ ὑ ο υ, *Έργα*, τ. 7, ἔ.ἀ., σ. 1'.

Ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ποὺ ἀκολούθησε (1877-78) ἐπιδίωξε λύση εὐνοϊκὴ μόνο γιὰ μία ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς ἐθνότητες, τοὺς Βουλγάρους. Ἡ εὐχὴ τότε τοῦ Κ. Μάρξ νὰ νικηθοῦν οἱ Ρῶσοι, γιατί ἡ ἥττα τους θὰ ἐπιτάχυνε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν Εὐρώπη¹, δὲν πραγματοποιήθηκε. Σήμερα ὡστόσο μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ νίκη ἐκείνη τῶν Ρώσων, μὲ τὴ μονομερὴ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος ποὺ ἐπέβαλλε, ἐπιτάχυνε τὴν ὀρίμανση τῆς ἰδέας γιὰ μιὰ καθαρὰ διαβαλκανικὴ συνεννόηση καὶ συμμαχία ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἡ ὁποία σὲ ὄλο της τὸ μεγαλεῖο θὰ πραγματοποιηθῆ τριάντα χρόνια ὀργότερα, κατὰ τὸ 1912-13.

ZACH. N. TSIRPANLIS

1. Μάρξ, Τὰ ὕπερ καὶ τὰ κατὰ, Οἱ φάκελλοι Mondadori, Ἀθήναι 1972, σ. 106

RÉSUMÉ

Zacharias N. Tsirpanlis, Les Grecs et l'insurrection de 1875 en Herzégovine et en Bosnie.

Le but de cette étude est d'examiner la position prise par l'opinion publique grecque en été 1875 à l'égard de l'insurrection des Herzégovins et des Bosniaques. D'après des témoignages peu connus ou totalement inexploités, le peuple grec participant au combat des Slaves insurgés leur témoigna des marques de sympathie et de gratitude.

En effet, la recherche des sources relatives à cet argument contribue à éclaircir les situations suivantes:

a) Les habitants de l'île de Crète manifestent leur enthousiasme pour les succès militaires des Herzégovins; ils reprennent les armes et se donnent le serment fraternel en vue du combat prochain; ils expriment l'intention d'envoyer un corps de 300 volontaires aux régions insurgées de l'Herzégovine et de la Bosnie et adressent à leurs chers frères, les révoltés de ces deux régions, une lettre cordiale et émouvante, datée du 5 septembre 1875.

b) Dans l'île de Chypre, l'insurrection de l'Herzégovine et de la Bosnie provoqua entre les Grecs et les Turcs de la haine et une recrudescence du fanatisme religieux.

c) A Athènes, le gouvernement grec reste faible, et quel que soit l'homme au pouvoir, Koumoundouros ou Deligeorgis, il suivit respectivement la politique russe ou la politique anglaise. Le refus de Koumoundouros pour une collaboration militaire avec les Serbes fut rigoureusement critiqué par l'auteur connu et perspicace commentateur de la vie politique, Emmanuel Roïdis. Ses articles, publiés dans le journal satirique intitulé «Asmodaius», montrent le désir de l'opinion publique en faveur d'une alliance balkanique contre l'ennemi commun, les Turcs. On souligne, d'autre part, la personnalité qui par excellence exprima cet esprit de collaboration interbalkanique, Léonidas Vulgaris. Ce fut lui qui fonda «La Commission Nationale» (le 18 avril 1876), destinée à secourir les insurgés Herzégovins, et qui joua le rôle principal dans les relations serbo-grecques. En regard des réactions de l'opinion publique, on peut également mentionner la grande rencontre des Athéniens du 19 septembre 1876, par laquelle ils manifestèrent leur sympathie aux combattants Bosniaques, Herzégovins et Bulgares.